

УДК 821.161.2–1.09

В. А. ГОНЧАРУК

ОБРАЗ БОГОРОДИЦІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація. У статті розкривається створений Т. Шевченком апокрифічно-фольклорний образ Богородиці, який постав на ґрунті архаїчного культу Матері-Землі. В цьому образі на відміну від формалізованого церковного пошанування Діви Марії відбилися сердечні, щирі та лагідні почуття українських жінок-матерів до своєї дітей.

Ключові слова: образ Богородиці, творчість Т. Шевченка, Діва Марія, культ Великої Матері, архетип доброї матері-землі.

Тарас Шевченко у багатьох поезіях створює воістину народний образ Богородиці, в якому на відміну від формалізованого церковного пошанування Діви Марії відбилися сердечні, щирі, теплі та лагідні почуття українців. Основу цих почуттів складає святість материнства взагалі й глибокопроникливі, найтонші відчуття, які невидимими нитками поєднують кожну матір з її дитиною. Жінка-мати має особливе значення в ментальності українців. З цього приводу дослідник Богдан Цимбалістий зазначає: «Коли запитали багатьох українців про їхнє дитинство, частіше чуються спогади, навіяні глибокою любов'ю і пієтизмом до матері» [12, 85].

Українцям притаманне пошанування не тільки жінки-матері, а й жінки взагалі – і саме за цією особливістю нашої ментальності можемо віднести український народ до високодуховного, освіченого й мудрого, виразним представником якого є велетень духу Тарас Григорович Шевченко. Підтвердження цьому знаходимо в класика української літератури Івана Франка: «Коли правда те, що ступінь освіти і цивілізації кожного народу може означити з того, як той народ відноситься до женщин в житті і в пісні, то безперечна правда й те, що для оцінення поетичної творчості Шевченка і її впливу на громадське життя нема ліпшого пробника, як його відношення до женщин в пісні» [11, 153].

Протягом усього життя Тарас Шевченко створив неперевершені образи жінок-матерів, які нас захоплюють, зачаровують і відкривають перед нами незвідані грані жіночої душі. Вродливими, тендітними, прекрасними змальовує поет українських дівчат, молодниць, з непідробною любов'ю й теплотою в душі описує жінок-матерів, які все ладні були зробити, навіть пожертвувати своїм життям, заради своїх дітей. Образ Богородиці став вершиною втілення постаті жінки-матері у багатющій творчій спадщині поета.

Метою статті є дослідження апокрифічно-фольклорного образу Богородиці в поетичних творах Тараса Шевченка.

Величезний творчий доробок Т. Шевченка досліджувала значна кількість науковців, як-от: В. Красицька, Ю. Барабаш, Т. Бовсунівська, В. Бородін, Ю. Гончар, І. Дзюба, Є. Колесникова, О. Мамедова, Г. Неділько, І. Петровська, Ю. Івакін, В. Пахаренко та інші.

Проблемі наукової інтерпретації поеми Шевченка «Марія» присвячена монографія В. Смілянської та Н. Чамати «Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка». Автори подають історію написання поеми, розкривають на прикладах дуалістичну природу образу головної героїні [10].

Зв'язок творчості Тараса Григоровича Шевченка загалом та поеми «Марія» зокрема з Біблією та агіографією досліджував Станіслав Росовецький у наукових статтях «Агіографія християнства в літературній творчості Шевченка» [7] та «Біблійні мотиви у творчості Шевченка» [8]. Більша частина матеріалу, написана дослідником, ґрунтується на компаративному аналізі фактів Святого Письма та поетичної дійсності поеми «Марія» [7;8].

Повсюди зустрічаємося з різнопрочитанням багатьма вченими Шевченкових по-справжньому закодованих, глибокорелігійних, філософських творів, але всі вони одностайні в тому, що в обожнюванні жінки-матері поет відтворив національні особливості душі українського народу, найглибинніші порухи його серця та найпотаємніші струни мелодії Всевишньої любові, якою огортає Божа мати кожну людину як своє дитя.

Образ «народної» Богородиці продовжує давню народно-релігійну традицію, властиву найархаїчнішим культурам, де побутувало поклоніння Богині-Матері як відгомін епохи матріархату. Філософ Олександр Кульчицький архетип доброї матері-землі (Магма Матер) ставить на перше місце серед інших архетипів українців. Цей архетип виявився в часи трипільської культури: трипільці шанували богиню родючості – Велику Матір усього суцього, яка пов'язана з хліборобським характером життя наших пращурів [5].

В язичницькій Русі поняття Богині-Матері трансформувалося в поняття Матері-Землі, пізніше – в образ богині-Берегині землі і людей, заміщений в християнські часи образом Покрови (Богородиці).

Земля-мати – дополітеїстичний образ-тотем протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі. Образ землі-матері ввійшов поетичним символом до фольклору українського та інших слов'янських народів [6, 28]. Культ Землі-Матері, пізніше трансформований в образ Матері-Землі, переріс в обожнення жінки, матері, а будь-які знущання над нею засуджувалися, вважалися великим гріхом.

Одним із різновидів вербалізації архетипу доброї матері є матір-природа (добра земля), що стосується цілого краю, Батьківщини. У колядках українці просять Бога зглянутися на їхню землю, Україну. Щедрівки теж нерідко прославляють хліборобську працю на рідній землі. Архетип доброї землі як матері широко розповсюджений в українській художній літературі (твори І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, С. Васильченка, О. Кобилянської, Г. Тютюнника, В. Стуса та ін.).

М. Максимович, М. Драгоманов, П. Куліш вказували на органічний зв'язок між орачем і воїном, між Землею і жінкою-матір'ю. М. Стельмах суто в народній традиції порівнює жінку із землею, вбачаючи в цьому найвищу поетизацію [3, 107].

Фольклорне та літературне відображення символу Матері-Землі, Матері-Землі-Вітчизни знайшло глибинний відгук у серці народного генія Тараса Шевченка, якого ця рідна Мати-Земля й народила, а потім зростила під

покровом благодаті Матері Божої (Богородиці, Покрови). Дослідники творчості Т. Шевченка стверджують, що слово «мати» в його поезії вживається найчастіше, а тема жінки-матері є провідною в його творчості.

Ввібравши в себе відлуння вікової народної мудрості, Тарас Шевченко створив самобутні чарівні жіночі образи. У своєму «Кобзарі» поет відтворює усі віхи жіночої долі. Починаючи з дитячої приязні («Ми вкупочці колись росли», «Мар'яна-черниця»), дівочого кохання (в «Катерині», «Причинній», «Гайдамаках», «Тополі», «Мар'яні-черниці»), щасливого подружнього життя («Росли укупочці, зросли», «Сліпий»), щастя материнства («Слепая», «Сова», «Сліпий», «Княжна», «У нашім раї на землі»), – до зрадливого кохання («Коло гаю в чистім полі», «У тієї Катерини»), нещасливої старості й содомського гріха («Сліпа», «Княжна», «Відьма», «Титарівна») [1, 215].

Задум написання поеми «Марія» Тарас Шевченко виношував давно, та втілити його в життя поету вдалося в жовтні – листопаді 1859 року, коли він повернувся з України в Петербург.

В цьому творі Шевченко розповідає про матір, яка, підкоряючись Божій волі, народжує сина для великої жертви заради спасіння всього людства. Тут поет як виразник народного духу слідує українській богородичній традиції, згідно з якою Пріснодіва Марія – це передусім страждаюча матір, яка всім серцем любить свого сина, вона також готова допомогти будь-якій людині, відчуваючи щирість її покаяння.

Іван Дзюба у вступі до Шевченкового «Кобзаря» (повна ілюстрована збірка. – Харків, 2010 р.) зазначає, що Шевченко «...йде за геніальним народним «примітивом» різдвяних співів, колядок і щедрівок, старовинних ікон і середньовічного вертепу, де Ісус Христос і Діва Марія «вростають» у селянське життя, стають «своїми», близькими і зрозумілими; все незужите емоційне багатство народної душі, весь «запас» її людяності обертається на цих євангельських персонажів, так само небесних, як і земних, які і далеко, і поруч» [13, 36].

Близькість образу Богородиці українському народові, органічний зв'язок його життя з Богоматір'ю прослідковується в колядках і посівальних піснях. Наприклад, у такому тексті:

*Що в полі, полі
Сам Господь ходив,
Діву Марію за руку водив.
Породи, Боже, жито, пшеницю,
Жито, пшеницю, всяку пашицю.
Що в полі зерно, а в домі добро [2, 187].*

Хлібороби-українці не уявляли іншого способу життя, як догляд за землею-матінкою, тому навіть сам Христос зображений у посівальній пісні за плугом, а Божа Мати їсти йому носить. І в цьому вияв не тільки нашого селянського менталітету, а ще й глибоко християнського. Християнство увійшло у душу, кров і плоть українців, тому й Христос, і Матір Божа пройнялись простими і одвічними турботами селянина. А селянську працю славить пісня як найвищу чесноту на землі, адже сам Бог нею займається:

*У полі, в полі плужок ходить,
За тим плужком сам Бог ходить,
Божа мати їсти носить,
Їсти носить, Бога просить:
– Гори, синку цю нивку,
Посіємо яре жито.
З колосочка буде жменька,
А з снопочка буде мірка.
Вечір добрий! [9, 26].*

Образ Богородиці разом із біблійними образами Ісуса Христа та апостолів постає й у інших колядках поряд з анімістичними образами Сонця, Місяця:

*...Перший гостонько – ясне сонечко,
Ясне сонечко – сам Господь-Христос!*

Друга гостонько – ясна зірниця,

Ясна зірниця – Пресвята Діва!

Третій гостонько – ясен-красен місячик,

Ясен-красен місячик – то святий Петро-Павло... [4, 81].

Великою любов'ю і святістю огортає Т. Шевченко Божу матір, розповідаючи про її життя, історію народження Ісуса, його дитинство. Поет подає нам зовсім не біблійну історію життя Марії до народження Спасителя: Марія – не дружина тесляра Йосипа, а його наймичка (це було ближче поетові). Т. Шевченко залишає лише таку біблійну реалію, як заняття Йосифа теслярською справою:

У Йосипа, у тесляра

Чи бондаря того святого,

Марія в наймичках росла.

Рідня була [13, 598].

Першим провіщенням майбутньої незвичайної долі стає дівоча краса Марії. Урочисто й із захопленням звертається Т. Шевченко до Богородиці:

О світе наш незаходимий!

О Ти, Пречистая в женах!

Благоуханний сельний крине! [13, 599].

Одне із основних символічних значень лілії – непорочність, безгрішність, у християнстві ця квітка є емблемою святих дів; вінок з червоних маків – означення дівочої краси та чистоти. У народній свідомості лілея, давня назва якої «крин», пов'язувалася не лише з дівочою цнотою, а й з водою. У свою чергу вода була невіддільною від землі. Тому й висловлювали людині таке побажання: «Будь багатий, як земля, а здоровий як вода».

Чистота, цнотливість дівчини підкреслюються в Шевченковій поезії завдяки «квітковій» атрибутиці, використаній автором у процесі художнього моделювання образу Марії: «рожевим квітом розцвіла» [13, 598], «Марія з гаю вихо[д]жає / Закві[т]чана» [13, 600], «Цвіт зельний, наша красота!» [13, 603] (підкреслення «квітучості» Марії – це не тільки означення її гарної зовнішності,

а вияв краси її внутрішнього світу). Поет звертається до квіткових образів лілії та маку, які формуються в уявленні реципієнта як інакомовна форма візуалізації духовного стану Богородиці: «Заквітчай голову дівочу / Лілеями та тим рясним / Червоним маком» [13, 600].

Для Т. Шевченка немає на землі нічого святішого від матері з немовлям на руках, він глибоко страждає за всіх своїх «покриток», зведених, збезчещених дівчат. У поемі Шевченко «подвигом життя Богоматері ніби освячує материнство взагалі і «незаконне» особливо (бо воно найстражденніше)» [13, 37]. Марія знаходиться на найближчому до Всевишнього щаблі. Плід її гріха приніс спасіння людям. Змучена жінка в найтяжчу хвилину єдина не втратила віру, підхопила добро, не дала його зупинити – уможливила майбутній порятунок людства, яке вбило її дитину. Вчення свого сина Божа Матір понесла «святим огненним словом» у душі апостолів, Ісусових учнів, що виявилися «нетвердими й душеубогими». У своїй високій духовності Марія вивищується над ними. Покритка стала Покровою – заступницею і надією стражденного світу, тому закономірно, що ідеалом людини у «Кобзарі» виступає саме Марія.

Конфлікт між призначенням жінки на землі і тяжкою дійсністю, яка нівечить материнство, глибоко хвилював Шевченка. Майже в усіх його творах простежуємо трагедію материнської долі на схилі віку. Колись вродливі молоді матері переживають самотню старість, каліцтва, божевілля. Так забута всіма Шевченкова Марія «під тинном, / Сумуючи, у бур'яні / Умерла з голоду». Як зазначає І. Дзюба, що, напевне, так не було. Він висловлює припущення, що, може, в цьому факті слід вбачати своєрідну реакцію поета на недостатню увагу євангелістів до постаті і долі Марії, а також «запізнілість і фальш пізнішого казенноцерковного звеличення» Марії [13, 38].

Подібно зі смиренням і терпінням Богоматері, не вербально, але в моральних підтекстах творчості Т. Шевченка виростає неминуча сакральність страждань українського народу. Участь персонажів у календарно-обрядовому житті православної Церкви, в якому наголошуються культу Христа й Богоматері та відбувається інтеграція з місцевою етнічно-спільотною

традицією, стає одним зі способів надання літературним героям національної визначеності. Те, яких святих і в який спосіб шанує той чи інший народ, неминуче позначається на народному світогляді.

В кінці поеми звучить оптимістичний мотив незнищенності, воскресіння Богородиці в душах українського народу:

*...а ти,
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилаь,
В душі невольничій, малій,
В душі скорблящей і убогій [13, 615].*

Цим самим Т. Шевченко утверджує «образ відродження правди, потоптаної можновладцями, в серцях простого люду, є перифразою Шевченкового образу України...» [13, 38].

Таким чином, геній українського народу Тарас Шевченко створив образ Святої Матері, що дала світові Спасителя, а разом з тим і надію на краще майбутнє. Варто відзначити, що образ Богородиці втілює в собі високе духовне начало, внутрішню силу, уміння гідно зносити усі випробування і страждання, а також найвищий прояв гуманізму і самопожертви.

Історія життя Богородиці асоціюється поетом (подібно як і в народній українській традиції) із взірцем подвигу матері. Проте якщо народній традиції властива канонічна сакралізація богоматеринства, то Т. Шевченко проектує вічні цінності, пов'язані з образом Діви Марії, на життя дівчини й матері з народу в сучасних поетові складних соціальних умовах. Передбачаючи трагічну материнську долю простої дівчини, Т. Шевченко через Христа єднається з її душею, а через її душу – з цілим українським народом, уярмленим і зневаженим. У сакральності материнської долі поет відкриває для себе й читача принцип соборності народу – те, що утримує історичну пам'ять та організаційну перспективу суспільства. В ідеалі народ може відбутися без воїна, але без матері – ніколи. Матір у поезії Т. Шевченка постає символом вертикального часу, без якого історія і суспільство втрачають сенс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вічний як народ : сторінки до біографії Т. Г. Шевченка : навч. посібник / [автори-упорядники : О. І. Руденко, Н. Б. Петренко]. – К. : Либідь, 1998. – 272 с.
2. Дитячі пісні та речитативи [Текст] / [упоряд. : Г. В. Довженок, К. М. Луганська]. – К. : Наукова думка, 1991. – 447 с.
3. Дмитренко Микола. Символи українського фольклору. Монографія / Микола Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
4. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.] / Степан Килимник. – факс. вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – Кн. I, т. 1: (Зимовий цикл); т. 2: (Весняний цикл). – 400 с.
5. Кульчицький О. Світовідчуття українця / Олександр Кульчицький // Українська душа. – К. : Думка, 1992. – С. 48–66.
6. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Плачинда. – К. : Український письменник, 1993. – 63 с.
7. Росовецький С. Агіографія християнська в літературній творчості Шевченка / С. Росовецький // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / [Ю. Барабаш, І. Дзюба, В. Пахаренко, О. Боронь та ін.] – К. : Наукова думка, 2008. – С. 321–342.
8. Росовецький С. Біблійні мотиви у творчості Шевченка / С. Росовецький // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / [Ю. Барабаш, І. Дзюба, В. Пахаренко, О. Боронь та ін.] – К. : Наукова думка, 2008. – С. 344–372.
9. Сивачук Н. П. Українські народні дитячі колядки, щедрівки та посівальні пісні: посібник для студентів філологічних факультетів (спеціальності українська мова і література та народознавство) та педагогічних факультетів вищих навчальних закладів / Н. П. Сивачук. – К. : Науковий світ, 2002. – 43 с.

10. Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл : спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка / Валерія Смілянська, Ніна Чамата. – К. : «Вища школа», 2000. – 208 с.
11. Франко І. Жінщина-мати у поемах Шевченка // Франко І. Збір. творів : у 50-ти томах / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 26 : Літературно-критичні праці (1876–1885). – С. 153–154.
12. Цимбалістий Б. Родина і душа нашого народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа. – К. : Думка, 1992. – С. 66–97.
13. Шевченко Т. Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка [Текст] / передм. І. Дзюби. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 720 с.

В. А. ГОНЧАРУК

ОБРАЗ БОГОРОДИЦЫ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Аннотация. В статье раскрыт созданный Т. Шевченко апокрифическо-фольклорный образ Богородицы, который сформировался на основе архаического культа Матери-Земли. В этом образе в отличие от формализованного церковного уважения к Деве Марии отобразились сердешные, искренние и ласковые чувства украинских женщин-матерей ко своим детям.

Ключевые слова: образ Богородицы, творчество Т. Шевченко, Дева Мария, культ Великой Матери, архетип доброй матери-земли.

V. HONCHARUK

IMAGE OF THE VIRGIN IN TARAS SHEVCHENKO'S WORKS

Annotation. The article reveals the apocryphal folklore image of the Virgin created by Taras Shevchenko which brought on the basis of archaic cult of Mother Earth. In this image reflected heartfelt, sincere and tender feelings of Ukrainian mothers to their children in contradistinction to formal religious veneration of the Virgin Mary

Key words: image of the Virgin, works of Taras Shevchenko, the Virgin Mary, the cult of the Great Mother, the archetype of the kind mother earth.

РОЗШИРЕНА АНОТАЦІЯ СТАТТІ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

The article deals with the established by T. Shevchenko the apocryphal folklore image of the Virgin. He lays on the ground the archaic cult of Mother Earth. In it unlike formal ecclesiastical veneration of the Virgin Mary reflected heartfelt, sincere and tender feelings of Ukrainian mothers to their children. The basis of these feelings is the sanctity of motherhood and all embracing love of every mother to her child. In the poetic works of Shevchenko we see outstanding images of mothers who were willing to sacrifice even their lives for their children.

The image of the «folk» Virgin continues a long tradition of folk-religious worship of the Mother-Goddess. In the pagan concept of the Mother Goddess was transformed into the concept of Mother Earth, and later in the image of the goddess Berehynia of the land and people is substituted in Christian times by the image of The Intercession of the Theotokos (Virgin).

Absorbed an echo of the age of folk wisdom, T. Shevchenko in his «Kobzar» plays all the milestones of women's fate. Since children's friendship («Mariana-nun»), a girl's love (the «Catherine», «Gaydamaka», «Poplars», «Mariana-nun») happy married life («Blind»), happiness of motherhood («Blind», «Owl», «Princess», «In our paradise on earth») to a deceitful love («Near grove in an open field», «In that Catherine»), unhappy old age and sin of Sodom («Blind», «Princess», «Witch», «Tytarivna»).

In the poem «Maria» T. Shevchenko talks about his mother, who, in obedience to God's will, brings forth a son for a great sacrifice for the salvation of all mankind. The image of the Virgin Mary embodies the highest spiritual, inner strength, the ability to adequately endure all the trials and suffering, as well as the highest expression of humanity and sacrifice. However, if the folk tradition peculiar canonical sacred of bohomaterynstva then T. Shevchenko designs eternal values associated with the image of the Virgin Mary in the life of a girl and mother in modern poet's complex social environments.